ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ

(ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ)

ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ



Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library has been created with the approval and personal blessings of Sri Satguru Uday Singh Ji. You can easily access the wealth of teaching, learning and research materials on Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library online, which until now have only been available to a handful of scholars and researchers.

This new Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library allows school children, students, researchers and armchair scholars anywhere in the world at any time to study and learn from the original documents.

As well as opening access to our historical pieces of world heritage, digitisation ensures the long-term protection and conservation of these fragile treasures. This is a significant milestone in the development of the Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library, but it is just a first step on a long road.

Please join with us in this remarkable transformation of the Library. You can share your books, magazines, pamphlets, photos, music, videos etc. This will ensure they are preserved for generations to come. Each item will be fully acknowledged.

To continue this work, we need your help

Your generous contribution and help will ensure that an ever-growing number of the Library's collections are conserved and digitised, and are made available to students, scholars, and readers the world over. The Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library collection is growing day by day and some rare and priceless books/magazines/manuscripts and other items have already been digitised.

We would like to thank all the contributors who have kindly provided items from their collections. This is appreciated by us now and many readers in the future.

Contact Details

For further information - please contact

Email: NamdhariElibrary@gmail.com

kirpal singh chana

ਨਾਮਧਾਰੀ ਚੇਅਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੋਜ ਪੱਤਰ

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ
ਜੀਵਨ ਫ਼ੈਲੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ
(ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ)

ਆਰੰਭਿਕ ਵਿਚਾਰ : ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ 12 ਅਪਰੈਲ 1857 ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਗੁਰਮਤਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਯੁੱਗ ਅਨੁਕੂਲ ਉਥਾਨ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸੀ । ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ 'ਨਾਮਧਾਰੀ', 'ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ' ਅਤੇ 'ਕੂਕਾ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਗੇਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਕਲਪ 'ਨਾਮਧਾਰੀ', 'ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ' ਅਤੇ 'ਕੂਕਾ' ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੰਤ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੋ' ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 'ਨਾਮਧਾਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ । ਨਾਮ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਨਾਮਬਾਣੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਕੇ ਮਸਤਾਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ 'ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਦਰਦ ਵਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਕੂਕਾਂ' ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ 'ਕੂਕਾ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਕਾਰਨ ਕੂਕਿਆਂ ਜਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਕਾਰਨ, ਸੰਤ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ 'ਨਵੇਂ ਫਿਰਕੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਨਾਤਨ ਗੁਰੂ ਮਰਿਆਦਾ ਜੋ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੁਰਜੀਤੀ ਅਤੇ 29 ਮਾਰਚ 1849 ਪਿਛੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਖੁਸ ਜਾਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਉਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਗਰਾਮ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਗਊ ਗਰੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜੋ ਅਦੁੱਤੀ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤੇ, ਉਸ ਕਾਰਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮਤ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਦਾ ਇਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੱਲ ਚੌਕਸੀ ਵਰਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਪੰਨੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਅਤੇ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਾਰਥਕ ਖੋਜ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਪੁਨਰ

ਮੁਲਾਂਕਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਯੁਗ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ (ਸਿਰਜਨਾਤਮ ਕੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ) ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ । ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਲਘੂ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੰਕੇਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਜੇ ਗੁਰਮਤਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਪੂਰਬਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਆਰੰਭਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯਥਾਵਤ ਕੇਵਲ ਅਨੁਸਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਇਆ ਕਲਪ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਲੇਖ ਵਿਚ 1857 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਗਭਗ 140-45 ਸਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਾਲਕ੍ਰਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਖੰਡ ਹਨ :

(ੳ) 1857 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1906 ਤਕ ਦਾ ਕਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(ਅ) ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤ 1906 ਤੋਂ 1959 ਤਕ ।

(ੲ) ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਾਲ ਜੋ 1959 ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ ।

ਇੱਥੇ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ (ਸੰਗੀਤ) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ, ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਉਲੇਖਣੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਕਵੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮਾਨਵਾਦੀ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ : ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ । 1857 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਤ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਜਬੂਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਗੋਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੋਇਆ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਖੁੱਸ ਚੁੱਕੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਚਲਾਏ ਗਏ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ਸੰਗਰਾਮ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਕੁਟਿੱਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਦਮਨ ਚੱਕਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ । ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਮਹਾਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸੂਝ ਭਰੀ ਪਹੁੰਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ (ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਮੰਡਲਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਪਲਭਧ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚੋਖਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ । ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ ।

1. ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ)
2. ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 12ਵੀਂ (ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ)
3. 28 ਕਬਿੱਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ)
4. ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ : ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਦਰਾਬਾਦੀ (ਕਵਿਤਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ)
5. ਗੁਰਿੰਡਨਾਮਾ : (ਕਵਿਤਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ)
6. ਬਾਰਾਂਮਾਹ : ਬਾਬਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ
7. ਬਾਰਾਂਮਾਹ : ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ
8. ਬਾਰਾਂਮਾਹ : ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ
9. ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ : ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ
10. ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ : ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ
11. ਉਸਤਤ ਨਾਮਾ : ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ

ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਹੁਣ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ 1998 ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ (ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ) ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ 64 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਸਮੂਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ 62 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਝਾਗ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ । ਬਰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕ ਨਾਨੂੰ ਸਿੰਘ

ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੱਤਕਾਲਕ ਪੱਤਰਾਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਭੱਲੀ ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਈ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਉਤਸੁੱਕਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ, ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰਨ, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

"ਫੇਰ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰਨਾ, ਬਾਣੀ ਪੜਨੀ । ਜੇ ਕੰਠ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੰਠ ਕਰ ਲੈਣੀ ਸਰਬ ਮਾਈ ਬੀਬੀ ਸਰਬ ਬੁੱਢੇ ਬਾਲ ਨੇ । ਜਪੁ ਜਾਪੁ ਦੁਹਾ ਦੇ ਹਜਾਰੇ ਕੰਠ ਕਰਨੇ । ਰਹਿਰਾਸ, ਆਰਤੀ ਸੋਹਿਲਾ ਏਤਨੀ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਹੀ ਕੰਠ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖੁ ਸਭ ਨੇ ਰਖਣਾ । ਭਜਨੁ ਅਠੇ ਪਹਰ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਸਚੇ ਦਾ"

ਹੁਕਮਨਾਮਾ (1)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ ਰਚਿਤ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਾਰਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।ਇਹ ਵੱਡ ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਰਲ ਤੇ ਸਰਬ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲਕਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ । ਸਿੱਧ ਪੱਧਰੇ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਨਿਹਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੁਣ ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਸੁਸੰਪਾਦਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ । ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

"ਬਿੱਲੇ ਨੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੁਮ ਨੇ ਕਿਉਂ ਗਦਰ ਮਚਾਇਆ ਹੈ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਅਸੀਂ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ । ਜਦ ਤਕ ਥੋੜਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਮੁਕਦਾ, ਗਦਰ ਮਚਾਵਾਂਗੇ । ਸਿਰ ਲਵਾਂਗੇ ਤੇ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਬੁਆਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਹ ਲਵਾਂਗੇ, ਮੁੜ ਮੁੜ ਜੰਮਾਂਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗੇ । ਤੁਸੀਂ ਗਊ ਬਧ ਕਰਦੇ ਹੋ ਅਸੀਂ ਗਊ ਬਧ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।"

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੱਤ, ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਚੱਕਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਚਰਣਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੱਦਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਜ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕਾਲ ਜਿੰਨਾ ਭੈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। 'ਕੂਕਾ ਵਿਦਰੋਹ' ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ, ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜੋੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਲਾਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਵੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 28 ਕਬਿੱਤ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ, ਜਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਬਾਰੇ ਪਾਏ ਗਏ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਗਾਗਰ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਭਰਨ ਸਮਾਨ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਜਾਦਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਏਕੋਟ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀਆਂ ਬੁੱਚੜ ਬੱਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਦੁੱਤੀ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਦੀਓ ਮੰਤ੍ਰ ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾਜ ਸਾਜ,
ਜਾਂਹਿ ਸਮ ਔਰ ਨਾ ਦਰਾਜ ਫਲ ਦਾਇਕੈ
ਕੋਊ ਜੋ ਕਹਿਤ ਥੇ ਕਲਾਮ ਦੀਨੀ ਸੱਯਦਾਨੀ,
ਸੋਊ ਸਭਿ ਕੂਰ ਹਮ ਪੇਖਯੋ ਅਜਮਾਇ ਕੈ।

ਕਬਿੱਤਾ - 9

ਪਾਇ ਏਹ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਮੇਸ ਦਾ ਬਿਸੇਸ ਫਿਰ,
ਰਾਮ ਮਿਰਗੇਸ ਉਪਦੇਸ ਦੈਨ ਲਾਗਿਓ।
ਹੁੱਕੇ ਛੁਡਵਾਏ ਰਖਵਾਏ ਕੇਸ ਮੋਨਯੋਂ ਕੇ
ਸੁਧਾ ਛਕਿ ਥਾਏ ਸਿੱਖ ਭਾਗ ਜਿਨੈ ਜਾਗਿਓ।
ਫੈਲਯੋ ਜਸ ਭਾਰੀ ਸਿੱਖ ਥੀਏ ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਅਪਾਰੀ,

ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਬਿਰਧਾਇਓ ਨਾਮ ਰਸ ਪਾਗਿਓ ।

ਫੀਮ ਭੰਗ ਪੋਸ਼ਤ ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ,

ਠੱਗੀ ਤਜਿ ਥੀਏ ਸੰਗ ਸਤਿਜੁਗ ਆ ਗਿਓ ।

ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਬਾਰੇ ਆਪ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੀ ਇਕ ਚੌਪਈ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸੰਮਤ ਉਨੀਸੈ ਅਠਾਈ

ਕੂਕੇ ਸਿੰਘ ਮਿਲੇ ਤਬ ਆਈ

ਜੋ ਬੁੱਚੜ ਗਊਆਂ ਥੇ ਮਾਰਤ

ਤਿਨਕੋ ਸੋ ਸਿੰਘ ਭਏ ਬਿਦਾਰਤ

ਜਬ ਸਿੰਘ ਸਾਠਕ ਪਕੜੇ ਗਏ

ਫੜੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਆਏ ।

ਉਨ ਹਿਤ ਹੁਕਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਯੋ

ਇਨ ਕੋ ਤੋਪਨ ਸੰਗ ਉਡਾਯੋ ।

ਜਬ ਇਹੁ ਹੁਕਮ ਉਨੈਂ ਸੁਨ ਪਾਯੋ ।

ਖੁਸ਼ੀ ਭਏ ਅਤਿ ਹੀਯ ਹੁਲਸਾਯੋ

ਮੁਖ ਪਰ ਲਾਲੀ ਚਢੀ ਬਧੇਰੇ

ਗਾਵਤ ਗੁਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚੇਰੇ

ਦੀਵੇ ਪਰ ਜਯੋਂ ਆਇ ਪਤੰਗੇ

ਤਯੋਂ ਤੋਪਨ ਦਿਸ ਜਾਇ ਨਿਸ਼ੰਗੇ ।

ਉਡੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹ੍ਵੈ ਹ੍ਵੈ ਕਰ ਸਾਰੇ ।

ਜਰਾ ਨ ਕੀਨੇ ਪਰਾਨ ਪਯਾਰੇ ।

ਇਹ ਹਮ ਨੇ ਖੁਦ ਨੈਨ ਨਿਹਾਰੇ ।

ਦੇਖਤ ਥੇ ਜੋ ਲੋਗ ਅਪਾਰੇ

ਰਹੇ ਹਿਰਾਨ ਤਿਨੈ ਪਿਖ ਸਾਰੇ

ਇਹੁ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਰੀਤੀ ਵਰਹੈ

ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤ ਤੈ ਨਾਹਿ ਡਰ ਹੈ ।

ਸੰਮੁਖ ਸੱਤ੍ਰ ਜੰਗ ਮੈਂ ਜੈਹੇ ।

ਮਰਨ ਮਾਰਨੋ ਨਾਹਿ ਟਰੈਹੈਂ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਦਰਾਬਾਦੀ ਰਚਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਹੈ'। ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅਮਲੋਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ (ਜੋ ਹੁਣ ਲਾਲਏ ਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ) ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਥਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਆਇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਭੇਜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨੰਦੇੜ) ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਹੈ । ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਉੱਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਬੜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਭਾਈ ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਨਿਹਾਰਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹਨ :-

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੂਰਿਤ ਰਾਮ ।

ਦੀਨੀ ਸਿਖਯਾ ਆਦਿ ਭਿਰਾਂਮ ।

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਰੀਤ ਸੰਭਾਲੋ ।

ਲੋਕ ਦੁਹਨ ਕੇ ਜੋ ਰਖਵਾਲੋ ।

ਪਾਂਚ ਕਕਾ ਵਾ ਨਾਮ ਸਨਾਨ ।

ਦਾਨ ਕਿਯਾ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਖ ਦਾਨ ।

ਮਾਸ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਕਰਮ ਦੁਹੇਲਾ ।

ਤਰਕ ਕਰਹੁ ਤੁਰਕਨਿ ਕਾ ਮੇਲਾ ।

ਦੇਵ ਰੀਤ ਧਾਰੋ ਸਭ ਭਾਈ ।

ਦੈਤ ਬੁਧਿ ਆਪੇ ਨਸ ਜਾਈ ।

ਤੋਟ ਨ ਆਵੈਗੀ ਫਿਰ ਕਾਈ ।

ਜਪੋ ਨਾਮ ਜੋ ਅੰਤ ਸਹਾਈ ।

ਨੜੀ ਮਾਰ ਕਾ ਸੰਗ ਕਰਹੋ ।

ਜੂਠ ਝੂਠ ਸੇ ਹਰ ਦਮ ਡਰਿਹੋ । (ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪੰਨਾ 16)

ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੇ 20 ਅਧਿਆਇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ । ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਸੰਤ ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਰਣਨ ਬੜਾ ਰੌਚਿਕ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਿੱਥੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ (ਅਕਾਲ ਤਖਤ), ਨਿਸ਼ਾਨ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਭੇਟ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਤ,ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦਾ ਉੱਜਲ ਬਖਾਣ ਹੈ :-

ਤਬ ਪੁਜਾਰੀਓ ਨਿੰਮ੍ਰਤ ਧਾਰਾ ।

ਏਕ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਇਕ ਦਸਤਾਰਾ ।

ਬਹੁ ਮੁੱਲੇ ਦੋ ਬਸਤਰ ਮੰਗਾਏ ।

ਗੋਟੇ ਦਸ ਮਿਸਰੀ ਕੇ ਲਿਆਏ ।

ਬੰਦਨ ਕਰ ਰਾਖੇ ਪ੍ਰਭ ਪਾਈ ।

ਲੀਏ ਨਾਹਿ ਗੁਰੂ ਕਹਿਓ ਅਲਾਈ ।

ਮੈਂ ਹੋਂ ਸੇਵਕ ਇਸ ਦਰਬਾਰੇ ।

ਦਾਸਨ ਕੋ ਭੀ ਦਾਸ ਪਿਆਰੇ ।

ਲੈਣਾ ਨਹਿ ਮੋਕੋ ਇਹ ਨੀਕੋ ।

ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਚਹੂੰ ਸਭਹੀ ਕੋ ।

ਮੇਰੀ ਬੰਦਨ ਬਾਰੰਬਾਰੇ ।

ਆਹਿ ਏਸ ਸਾਹੇ ਗੁਰ ਦੁਆਰੇ ।

ਬੜੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੋਰੇ ਪਾਨ ।

ਖੜੇ ਹੋਏ ਕਰ ਕੀਆ ਬਖਾਨ ।

ਪੂਰਨ ਪੂਰਖ ਅਹੋ ਪ੍ਰਭ ਆਪ ।

ਆਜ ਆਪ ਕੋ ਪਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ।

ਪਾਈ ਜਿਨ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪਾਈ ।

ਤਾਤ ਰਹੇ ਲਹਿਓ ਹੱਥ ਆਈ ।

ਮੂਰਤਿ ਭਜਨ ਆਪ ਨੇ ਪਾਹੀ ।

ਲਾਖੋਂ ਜੀਵ ਤਰੇ ਭਵ ਪਾਰੀ । (ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪੰਨਾ 68)

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਚੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਲ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਿਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਸ਼ਾਂਤ, ਰੌਦਰ, ਬੀਰ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਤਮਾ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੇ ਹੀ ਕਾਵਿ ਰੰਗ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਮਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਧੁਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਤੇ ਤੱਤਕਾਲਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਿਤਰ ਤੇ ਝਲਕੀਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਬਾਬਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ : ਬਾਬਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੂਰਮਾ (ਨੇਤਰਹੀਣ) ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਾਰਨ ਵਿਖੇ ਦੀਵਾਨ [illegible] ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :-

ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਰਹੇ ਸਹਾਰਨ

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪਾਸ

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਾ

ਮਾਨੋ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ॥

ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਭੁਲ ਚੁਕ ਬਖਸ਼ ਲੈ

ਜਾਨ ਦਾਸਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ॥

ਕਵੀ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਰਣਨ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤਿ ਦੀ ਮਧੁਰ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਉਚਰਦਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕੁਟਿਲ ਨੀਤੀ ਅਤੇ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਪਜੀ ਵਿਯੋਗ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਆਰੰਭ ਵਿਚਹੀ ਕਵੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਹਜਰੋ ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਲੀਆ ਅਵਤਾਰ ।

ਜੋ ਨਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵੰਦੇ ਸੋ ਭਉਜਲ ਉਤਰੇ ਪਾਰ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤਾ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ (ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ) ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਰਹਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਿਆਵਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ :

ਜਦ ਮੈ ਹੋ ਵਿਰਾਗਣ ਚੱਲੀ,

ਚਰਖੇ ਤੰਦ ਨ ਲਾਹੀ ਛੱਲੀ,

ਘਰ ਤੋਂ ਤੁਰਕੇ ਭਈ ਅਕੱਲੀ,

ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਝੱਲੀ,

ਕਿਸੇ ਦੀ ਗਲ ਨ ਲੱਗਦੀ ਪਿਆਰੀ,

ਮੈਂ ਬਲਿਹਾਰੀਆਂ ।

ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਚੜਦੇ ਜੇਠ ਧੁਪ ਕੁਵਾਰੀ,

ਪ੍ਰਬਲ ਤੀਛਣ ਵਣੀ ਕਪਾਰੀ,

ਗੋਰੇ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰਨ ਸਲਾਹੀ,

ਇਹ ਸਿੰਘ ਸਾਥੋਂ ਡਰਦੇ ਨਾਹੀ,

ਜਿਹੜੇ ਹੋ ਮਸਤਾਨੇ ਜਾਹੀ,

ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਚੁਰਾਹੀਂ,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੌਫ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਹੀ,

ਬਾਝ ਅਕਾਲ ਦੇ ।

ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਘਾਮ ਰੁੱਤ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਹੱਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਛੈਣਿਆ ਦੀ ਖੜਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਕਬੂਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਫਟਕ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਤੇ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹਦੂਦ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ।

ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਅਸੂ ਅਸੀ ਪਛਾਣਿਆ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਅਵਤਾਰ ।

ਗੁਰ ਧਰਮ ਚਲਾਇਆ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੋਵਨ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ।

ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚੀਨੀ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸੂਬਿਆਂ ਸਮੇਤ ਦੌਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ (ਮਲੇਛਾਂ) ਵਲੋਂ ਗਊ ਬੱਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ।

ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਰ ਹੁਕਮ ਚੜ੍ਹਾਏ

ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਤਾਂਈ ਸੁਣਾਏ,

ਇਹ ਮਲੇਛ ਲੰਦਨੋ ਆਏ ।

ਏਨਾ ਬੁਚੜ ਖਾਨੇ ਲਾਏ,

ਸਾਨੂੰ ਦੁਖ ਗਊਆਂ ਦਾ ਖਾਏ

ਸਿੰਘੋ ਸੀਸ ਦੇਵਣੇ ਆਏ, ਨਾਹਿ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ।

ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖ ਕੇ ਮਾਘੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ।

ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਗਮਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ :

ਸੀਸ ਧਰਮ ਤੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਗਏ ਹੋਣ ਸ਼ਹੀਦ

ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਿਧਾਨਗੇ [illegible] ਬੀਸ ।

ਫਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਡੂੰਘੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸਵਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ [illegible] ਢੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਵੈਰਾਗਮਈ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤੀਖਣ ਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝੋਂ ਚੈਨ ਨ ਕੋਈ

ਸੰਗਤ ਸਭ ਉਦਾਸੀ ਹੋਈ

ਰਾਤੀ ਨੈਣੀ ਨੀਂਦ ਨ ਆਵੇ

ਤਾਰੇ ਗਿਣਿਦਿਆਂ ਰੈਣ ਵਿਹਾਵੇ

ਸਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਅੰਨ ਨਾ ਭਾਵੇ

ਦਿਨ ਦਿਨ ਗ਼ਮ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਖਾਵੇ

ਐਸਾ ਕੌਣ ਜੋ ਆਣ ਮਿਲਾਵੇ

ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਸਿਰਵਾਰਨੇ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਨੇ ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਗਾਵਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤਤਕਾਲਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਸ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ਨਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਮੁਹਰਲਾ ਭਾਗ ਜਾਂ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤਾ ਬਣਿਆ ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ - ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ : ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣਾ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਕੁਲ 12 ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਸਮਾਨ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੋਹਿਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਲਾਵਤਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਸੂਲਾਂ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮੁਲਵਾਨ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਭਲੇਰੀ ਭਾਂਤ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਾਸਾਰੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੈਂਤਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਚੇਤਰ ਚਾਲ ਹੈ ਨਿਆਰੀ ਇਕ ਪੰਥ ਨਾਮਧਾਰੀ

ਸਿੰਘ ਹੋਏ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰੀ ਫਤੇ ਸਭ ਕੋ ਬਲਾਂਵਦੇ ।

ਕੰਘਾ ਕੇਸ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੱਛ ਕੜਾ ਇਹ ਪਛਾਨ,

ਏਹੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੋ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅੰਗ ਲਾਂਵਦੇ ।

ਬੈਠ ਲਾਂਵਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਰਾ ਵੇਖਦਾ ਜਹਾਨ,

ਇਕ ਹੋਣ ਮਸਤਾਨੇ ਛੈਣੇ ਢੋਲਕੀ ਵਜਾਂਵਦੇ ।

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਾਧ ਸੰਗ ਬੈਠ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਗਰੰਥ,

ਇਕ ਉਠ ਪਰਭਾਤੇ ਵਾਰ ਆਸਾ ਦੀ ਲਗਾਂਵਦੇ ।।

ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੰਤ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਕਲਾਨੌਰ,
ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਹਲਮ ਪਿਸ਼ੌਰ, ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦਾ
ਸਿੱਖੀ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ, ਨਾਲੇ ਬਲਖ ਤੇ ਬੁਖਾਰ,
ਦਿੱਲੀ ਆਗਰਾ ਹਿਸਾਰ ਹੋਰ ਅੰਤ ਨਾ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ।

ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਿਪੋਟਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਤਗੜਾ ਦਮਨ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ ਸੀ । ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਬਾਤ ਸੁਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਬੈਠ ਕਰਦੇ ਵਿਚਾਰ,
ਐਸੀ ਹੋਵੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਜੀ ।
ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਤਕੜਾਈ, ਬੈਠ ਗਏ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀ,
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਣ ਨਾਮ ਲੌਣ ਹਾਜਰੀ ਹਿਸਾਬ ਜੀ ।

ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗੀ ਹੋਈ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਫਗਣ ਫੇਰ ਕਦੀਂ ਆਵੀਂ, ਮੁਖ ਆਪਣਾ ਦਿਖਾਵੀਂ,
ਰਤਾ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਆਵੇ ਤੇਰੀ ਸੰਗਤ ਕੁਰਲਾਂਵਦੀ ।
ਬੁਰਾ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ, ਜੈਸੇ ਜਿਗਰ ਵਿਚ ਫੋੜਾ,
ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਹੋ ਝੋਰਾ, ਕੋਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਭਾਂਵਦੀ ।
ਹੋਈ ਹਾਲ ਤੋਂ ਬਿਹਾਲ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਗਲ ਵਿਚ ਵਾਲ,
ਫਿਰ ਥਕੀ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਨੈਣੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦੀ ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ – ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ : ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮਵਰ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ' 'ਉਸਤਤਨਾਮਾ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਨੰਗਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਵੱਜੋਂ ਠਠਿਆਰ ਸਨ । ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦੇ ਰਚਿਤ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਛੰਦ ਚਾਲ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਂਵਿ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ । ਕਵੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ । ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬੜੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਤੇ ਠੇਠ ਵਰਤੀ ਹੈ । ਇਸ 48 ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਤੱਤਕਾਲਕ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮੇਟਿਆ ਹੈ । ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ :-

ਚੇਤਰ-ਚਿਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਦਾ ਹਰ ਦਮ ਨਾਮ ਚਿਤਾਰੀ ਤੂੰ ।

ਹੋਇ ਨਿਹਾਲ ਅਕਾਲ ਜਪੀਂ ਜੋ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਨਾ ਵਿਸਾਰੀ ਤੂੰ ।

ਜੇਠ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿੰਘ ਕਰਨ ਭਰਵਾਸਾ ਜੀ ।

ਹਜਰੋਂ ਸਾਹਿਬ ਪਰਗਟ ਹੋਇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਜੀ ।

ਪਟਣੇ ਦਾ ਜਿਓਂ ਜਨਮ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਾਸਾ ਜੀ ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਬਦ ਸੁਣਾਕੇ ਕਾਟੀ ਹੈ ਜਮ ਫਾਸਾ ਜੀ ।

ਹਾੜ ਹੁਕਮ ਕਰ ਰਹਿਤ ਰਖਾਈ ਪੰਥ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸਚਾ ਜੀ ।

ਕੰਨ ਵਿਚ ਭਜਨ ਸੁਣੌਦੇ ਸਤਿਗੁਰ ਝੂਠ ਨ ਬੋਲਣ ਅੱਛਾ ਜੀ ।

ਸਾਵਣ ਸ਼ੌਕ ਹਟਾ ਕੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਿਧਾ ਬੰਨ ਦਸਤਾਰਾ ਤੂੰ ।

ਕੜਾ ਕਛ ਕਿਰਪਾਨ ਕੇਸ ਧਰ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰਾ ਤੂੰ ।

ਮੱਘਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕਿਆਂ ਤੇ ਬੁਚੜ ਬੰਧ ਕਰਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਦਾ ਭਾਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਪੋਹ ਪੜੇ ਸਿੰਘ ਚਰਨੀ ਆ ਕੇ ਬੁਚੜ ਮਾਰ ਮੁਕਾਈਏ ਜੀ ।

ਗਊ ਘਾਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਭਾਰੀ ਇਸਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਈਏ ਜੀ ।

ਲਾ ਕੇ ਸੀਸ ਧਰਮ ਦੇ ਲੇਖੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਬਣਾਈਏ ਜੀ ।

ਸਤਿਗੁਰ ਆਖਣ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ! ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਫੁਰਮਾਈਏ ਜੀ ।

ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਕੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ । ਫਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗਊ ਵੰਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਹ ਕੌਤਕ ਕਰ ਵਿਖਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਹੁਣ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦਾ ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੇ :-

ਫਗਣ ਫਾਸ ਕਟ ਗੁਰ ਸਾਡੀ ਵਲ ਪਰਦੇਸ ਸਿਧਾਰੇ ਨੇ ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੇ ਚੋਜ ਨਿਆਰੇ ਨੇ ।

ਗਊ ਵੰਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹਿਤ ਸੀਸ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਾਰੇ ਨੇ ।

ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦਰਸ਼ਨ ਗੁਰ ਹੋਸੀ ਹੋਣੇ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰੇ ਨੇ ।

ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਸਤਤਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ :-

ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਮਿਟਾਇਆ ਨ੍ਹੇਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ,

ਸੰਤ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਸਿੰਘਾ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ।
ਢੋਲਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਨਰ ਨਾਰੀਆਂ ।
ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਸਿਖੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਫੇਰ ਕੈਮ ਕੀਤੀ,
ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਦੁਖ ਵੇਖ ਡੰਡੀਆਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ।
ਕਲੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਜੁਗ ਲਾਇਆ ਕਾਹਲਾ ਸਿੰਘਾ,
ਗੁਰੂ ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਦਸ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਸੁਧਾਰੀਆਂ । (ਉਸਤਤਨਾਮਾ - ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚੋਂ)

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਭਾਵੇਂ ਸੁਰਬ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀਆਂ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰੀਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਢੁਕਵੀਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੰਡ 1906 ਤੋਂ 1959 : ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ - ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਤ੍ਵ ਦਾ ਕਾਲ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਾਵਨ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੂਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਪਾਏ ਗਏ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਸੁਨਹਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣਯੋਗ ਕਰਤੱਵ ਇਤਨੇ ਆਪਾਰ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਰਬ ਲੁਕਾਈ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਲੁਕਾਈ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁੰਜ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ ਵੱਡਾ ਸੂਝਵਾਨ, ਹਿਰਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿੰਸਰ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੋਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਸ੍ਰੋਤ ਬਣੇ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਕਲਾਵਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋਏ । ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਆਪ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਚਿਆਰੇ ਤੇ ਸਮਸਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ ਸਕਣ ਦੀ ਆਪ ਦੇ ਮਾਨਵ ਦਰਦੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਰੀਝ ਸੀ, ਇਸੇ ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗਰਤ੍ਵ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਆਪੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਮਨ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਵੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ । ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਲੁਕਾਈ ਦੇ

ਲੇਖੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬੱਲ ਰੀਝ, ਉਦਾਰਤਾ, ਸ਼ਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਅੰਤਰੀਵ ਲਗਨ ਨਾਲ ਯਥਾਸਕਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੱਤਪਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਅਨੇਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਬੁਧ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੁਸ ਚੁਕੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਪਰ 1885 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੱਲੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਆਪੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਤੇ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 1920 ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਪਤਾਹਿਕ ਪੱਤਰ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਜੋ ਹੁਣ ਆਪਣੀ 80 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕੂਕਾ' (ਕੂਕਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹੀ ਚੱਲਿਆ) ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੁੱਲਾਟੀਆਂ ਲਈ ਅਖੁੱਟ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ, ਮਧੁਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੁਭਾਸਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਜੋ ਹੁਣ 'ਲਾਲ ਏ ਰਤਨ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਦਾ ਸਰਸਰੀ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਸਨਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਸੋ ਜੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਇਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਜੁੜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਇਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਵਰੋਸਾਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣੇ ਹੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ, ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਮ, ਸੰਤ ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਸਨਖਤਰਾ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਤੂਫਾਨ ਆਦਿ ਕਈ ਗੈਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਗਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਆਗਾਮੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਅਤੇ ਬਿਸਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗੀ । ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਤੀ ਕਈ ਸਾਲ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਸਤਿਜੁਗ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਸੰਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਗਤ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਤਿਜੁਗ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਐਸ. ਐਸ. ਅਮੋਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਸਪਤਾਹਿਕ ਪੱਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ।

ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ (1902 ਤੋਂ 1970) ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹ ਸਰਬਾਂਗੀ ਲੇਖਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਵਾਰਤਕ, ਗਲਪ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ' ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ 'ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼' ਅਤੇ 'ਪੁਆਧੀ ਕੋਸ਼' ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਿਸਟ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਮਾਲਵਿੰਦਰ' ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ (ਬੀਤ ਰਾਗ, ਅੜਬੰਗੀ ਅਤੇ ਜੈ) ਜੋ 'ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਣ ਕਬੂਲ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਕੰਲਿਤ ਹਨ । ਨਾਟਕ 'ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਦੀ' ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ' (ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ) ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ ਅਤੇ 'ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ' ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਬੇਓਰਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

'ਮਾਲਵਿੰਦਰ' ਮਹਾਂਕਾਵਿ 33 ਸਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਸ ਪੂਰਬਕ, ਸਿੱਧੀ ਸਾਧੀ ਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਮਾਨਣਯੋਗ ਉੱਤਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ । ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬੜਾ ਅਦਭੁੱਤ ਤੇ ਰੌਚਿਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਸੁਹਾਵਣਾਂ, ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ
ਅੰਨ ਧੰਨ ਦੀ ਤੋਟ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ
ਹਰੀ ਭਰੀ ਸਰ ਸਬਜ਼ ਇਹ, ਧਰਤੀ ਹੈ ਇਕਸਾਰ
ਇਸ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਭਰਿਆ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਭੈਣੀ ਦੇ ਲੋਕੋ ਸੁਣੋਂ, ਲਾ ਕੇ ਖ਼ੂਬ ਧਿਆਨ
ਆਇਆ ਏ ਰਬ ਆਪ ਚਲ, ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਿਆਣ
ਤਰਸ ਅਮਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ
ਅਰਸ਼ੋਂ ਆਇਆ ਚਲ ਕੇ, ਭੈਣੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ

ਤਿਖੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਅਤਿ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਖਾਨਿ
ਕਣਕ ਭਿੰਨਾ ਕੁਝ ਰੰਗ ਸੀ, ਵਿਸਨੂੰ ਜਿਉਂ ਭਗਵਾਨ
ਮੂੰਹ ਠੋਡੀ ਦੇ ਦਾਗ ਇਉਂ, ਜਿਉਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਦ

ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਂਵਦਾ, ਮਨ ਚਕੋਰ ਅਨੰਦ ।

ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਕਦ ਇਉਂ, ਸਰੂ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਾਰ
ਗਰਦਣ ਲੰਮੀ ਸਵਾ ਗਿਠ, ਦੀਰਘ ਨੈਣ ਅਪਾਰ
ਬਾਹਵਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਹੇਠ ਨੇ, ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ
ਅਰਕਾਂ ਦੇ ਨੇ ਜੋੜ ਇਉਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਦੀ ਨਾਲ
ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇ ਸਦਾ, ਦਿਸਦੇ ਪਏ ਹਜ਼ੂਰ
ਜਿਵੇਂ ਮੁਨਾਰਾ ਭਰਥਿਆ, ਨੇੜੇ ਜਾਪੇ ਦੂਰ
ਵਿੰਹਦਿਆਂ ਭੁਖ ਨਾ ਲਥਦੀ, ਤਕ ਨਾ ਰਜਦੇ ਨੈਣ,
ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕਿਰਦੇ ਫੁਲ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਲਾਪਣ ਬੈਣ ।

ਇਸ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਚਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸਹੀ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ, ਖੋਜ ਭਾਲ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ।" ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਚਿੱਤਰ ਹੈ ।

ਇਸ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਂਮਾਨਵ' ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਾਮੇਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ । ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬੀਤ ਰਾਗ', 'ਅੜਬੰਗੀ' ਅਤੇ 'ਜੈ' ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । 'ਬੀਤ ਰਾਗ' ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, 'ਅੜਬੰਗੀ' ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੀਰ ਪਾਤਰ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅੜਬੰਗੀ ਅਤੇ 'ਜੈ' ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਸੂਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਜੈ' ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਵਜੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੈ ਪਾਲਕ ਧੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਪਾਲਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਬੀਰਾਂਗਣਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿਰਨਾਂ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਭੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਨਲ ਬਾਕਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੈ ਵਾਸਨਾ ਤੋਂ ਬੱਚਦੀ ਹੋਈ ਕੁਸਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਨੰਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਲੰਮਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਈ - ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਸੀ ।

'ਅੜਬੰਗੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੀਰਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਉਪਕਾਰੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਵਾਣੀਆਂ, ਬਾਰਬਟਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਸੋਫੀਆਂ ਦਾ

ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਦਾ ਵੀ ਰੌਚਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਚਿੱਤਰ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਦਸ਼ੈਲੀ ਅਤਿ ਦੀ ਰੋਚਿਕ, ਰਸਵੰਤ, ਕਾਵਿਮਈ ਅਤੇ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਮਾਨਣ ਯੋਗ ਹੈ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਸਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਮ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ' ਅਤੇ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਦੀ' ਦੇ ਨਾਇਕ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 1872 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਆਪਣੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਿਮ (1889 ਤੋਂ 1956) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਦੋ ਭਾਗ), 'ਰੂਹਾਨੀ ਟੈਲੀਫੂਨ' ਤੇ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ' 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਮਾਸ' ਅਤੇ 'ਜੁਗ ਪਲਟਾਊ ਸਤਿਗੁਰੂ' ਆਦਿ ਹਨ । ਆਪ ਸੰਤ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀ ਵੀ ਸਨ । 'ਗੁਰੂ ਪੱਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਪੱਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਉੱਠੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ । ਆਪ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਆਪ ਪਾਸ ਕੋਈ ਥੁੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਆਪ 'ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜੀ ਦਲੀਲ ਸਹਿਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਜਾਂ ਸੰਬਾਦ ਦੀ ਉਕਤੀ ਯੁਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਵੇਚਨ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ 'ਜੁੱਗ ਪਲਟਾਊ ਸਤਿਗੁਰੂ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਤੱਤਕਾਲਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੁੱਚੜਖ਼ਾਨੇ ਖੋਲਣ ਦੀ ਕੁਟਿਲ ਨੀਤੀ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਲਈ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ, ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੋਨੇ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਤਮ ਗੱਦਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

"ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪੂਜਨੀਯ ਮੰਨਦਾ ਹੈ । 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਸੀਸ ਨਿਵਾਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ।" (ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਨਾ 13)

"29 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਛੇਕੜਲਾ ਦਰਬਾਰ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਵਾਰ ਬੈਠਾ । ਸਮੂਹ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਕੁਮਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹ ਹਰ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਹਰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਸਹਿਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸਭ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸਨ । ਐਲੀਯਟ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਔਣ ਤੇ ਸਭ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜੇ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਸਭ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹਿ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਐਲਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਐਲਾਨ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਤੀ ਜੇਹੀ ਫਿਰ ਗਈ । ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾਨਾਥ ਨੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਨਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਂਪਾਰਟ ਨੂੰ ਹਰਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫਰਾਂਸ ਉਸਦੇ ਅਸਲ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਝਾੜ ਪੌਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਐਲੀਯਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਆਖਿਆ, "ਚੁਪ ਹੋ ਜਾਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ।" (ਜੁਗ ਪਲਟਾਊ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੰਨਾ-3)

ਆਲਿਮ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ' ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੈ ਦੀ ਕੁੰਜੀਗਤ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਾਮ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਜਾਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਆਲਿਮ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਤਲਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਅਮੋਲਕ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਥਾਲ ਵਿਚ ਪਰੋਸੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਾਮ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਖਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਲਿਮ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਨਾਮ ਰਤਨ, ਨਾਮ ਤੋਸ਼ਾ, ਨਾਮ ਚਾਨਣ, ਮਹਾਰਸ, ਨਾਮ ਰਸਾਇਣ, ਨਾਮ ਧਨ, ਨਾਮ ਦਾਰੂ ਜਾਂ ਅਉਖਦ, ਨਾਮ ਵੱਖਰ-ਸੌਦਾ, ਨਾਮ ਬੀਜ, ਨਾਮ ਗਹਿਣਾ, ਨਾਮ ਖ਼ਜਾਨਾ, ਨਾਮ ਮੰਤਰ, ਨਾਮ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਆਦਿ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਨਾਮ ਦੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ :

"ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ 'ਨਾਮ' । ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਰ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਨਾਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਧੀਕੀ ਨਹੀਂ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ । (ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ-ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 13)

ਆਲਿਮ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਉਪਨਾਮ 'ਆਲਿਮ' ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ (1902–1978) : ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਲੇਖਕ ਸੰਤ ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਹਨ । ਉਹ ਪਿੰਡ ਹਿੰਦੂ ਚੱਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਿੰਡ ਬੁੱਢੀਮਾੜੀ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ । ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੇਰਵੇ ਇਤਨੇ ਪਰਮਾਣਿਕ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ-ਨਵੀਸ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਖੀਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । 'ਨੰਦੇੜੋਂ ਬਾਦ ਦਸਮ ਗੁਰ ਦਰਸਨ' ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । 'ਅੱਖੀਆਂ' ਨਾਮ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਪੁਨਰ ਅਵਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਗੁਰੂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਆਰਫ਼ ਦੀ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦ੍ਰਿਗ ਸਤੋਤਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਰਦੀਫ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਲੰਮੇਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । 'ਪ੍ਰੇਮ ਅੱਖਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸੌ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਨੀ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜਸ ਜੀਵਨ' ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ 6 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ । ਫਿਰ ਵਾਧਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਤਸਦੀਕ ਸੁਧਾ ਹੈ । ਇੰਞ ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਨੇ 'ਜੱਸ ਜੀਵਨ' ਰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਚੋਖਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲਈ ਬੈਠੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਹਰ ਮਨੋਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਟੁੰਬ ਅਤੇ ਰਸਵਿਭੋਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । 'ਨਦੇੜੋਂ ਬਾਦ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ', ਨਦੇੜੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, 'ਸੁਹੇਵਾ ਸਾਹਿਬ', ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ 'ਜਸ ਜੀਵਨ' ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ । 1890 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1959 ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਤ੍ਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਮਾਜ ਦੁਆਲੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਘਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

'ਅੱਖੀਆਂ', 'ਪ੍ਰੇਮ ਅੱਖਰ', ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੇ 'ਸੋਹਠ ਬੀਜਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । 'ਪੰਜ ਨਿਰਣੈ' ਅਤੇ 'ਸਾਫ ਪਾਣੀ' ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ । ਸੰਤ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੋ ਬਰਮਾ ਵਿਚ

ਕੈਦ ਸਨ ਬਾਰੇ ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੌਚਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲਕਤ ਦੁਆਰਾ ਕੇਸਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅਦਬ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਇਕ ਦਮ ਬੋਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੱਸਦਾ ਹੈ :

ਸੰਤ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਹਾਲੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਕੈਦ ਵਿਚ ਪਏ ਪੱਥਰ ਕੁੱਟ ਰਹੇ ਸੀ, ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਮੇਰਾ ਕੰਘਾ ਟੁਟ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਏ, ਹੋਰ ਲਿਆ ਦੇ । ਦਰੋਗੇ ਅਭਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਤੂੰ ਵਾਲ ਹੀ ਮੁਨਾ ਦੇ । ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹ ਪੱਥਰ ਜੋ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆਂ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਜੜ ਦਿੱਤਾ । ਜੇ ਦੂਜੇ ਕੈਦੀ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਫੜਦੇ ਤਾਂ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਦੇ ਗਲ ਹੀ ਜਾ ਪੈਂਦਾ । ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਸੀ । ਮਸਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਵਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ । ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਣ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਹੀ ਦੇਣੈ । ਇਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ :

"ਸੱਜਣਾਂ ਨੈਣ ਮੇਰੇ ਸਿੱਕਦੇ ਨੀ ਰਹਿੰਦੇ
ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਵਿਯੋਗ ਸੱਜਣ ਦਾ
ਨੈਣ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਸਹਿੰਦੇ ।
ਇਕ ਪਲ ਪਿਆਰਾ ਨਜਰ ਨਾ ਆਵੇ,
ਨਦੀਆਂ ਨੀਰ ਵਹਿੰਦੇ ।
ਦੇਹ ਪਿਆਰਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਛੇਤੀ
ਨੈਣ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਤਹਿੰਦੇ ।..........."

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ) ਜੋ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ, ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਵਾਸੀ ਪਿੰਡ ਬਗਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਵੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਸੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਰਚਨਾ ਲਗਭਗ ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਖਾ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕਲਮ ਉਠਾਂਵਦਾ ਹਾਂ
ਤੇਰੇ ਪੰਥ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਹਾਲ ਦੂਲੋ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਦੇ ਵਿਚ ਬਤਾਂਵਦਾ ਹਾਂ
ਅਪਨੇ ਕਾਜ ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚਾਹੜੀਂ ਜਸ ਆਪਦਾ ਹੀ ਦੂਲੋ ਗਾਂਵਦਾ ਹਾਂ
ਤਾਕਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਚਰਨਾ ਤੇ ਸੀਸ ਝੁਕਾਂਵਦਾ ਹਾਂ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖਕ : ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਿਮ ਨੇ 'ਜੁੱਗ ਪਲਟਾਊ ਸਤਿਗੁਰੂ' ਅਤੇ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੇ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ' (ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ) ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜੋ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ । ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਕੂਕੇ'

ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉੱਜਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਪੂਰਬਕ ਸੌੜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਗੁਰੂ ਪਦ' ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ (ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ) ਦੇ ਕਰਤਾ ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਜੋ 1857 ਅਰਥਾਤ ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1872 ਦੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਬੰਦੀਵਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ । 1872 ਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਛਾਣਬੀਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਛਪੇ ਹਨ । ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਖੋਜ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਹਿੱਤ ਠੋਸ ਨੀਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਕਾਲ ਹੈ, ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਣ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਚਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤੀਜਾ ਦੌਰ 1959 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤੀਜਾ ਕਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪੱਦ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਦਾ ਚਹੁੰਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ 1959 ਈ. ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਕੀਰਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਲਖਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਿਆ, ਪਰਖਿਆ ਅਤੇ ਵਰਤਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਦਰਾਬਾਦੀ ਦਾ 'ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ' ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਕਬਿੱਤ' ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਲਾਲ ਏਹਿ ਰਤਨ' ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਮਿਆਂ ਸਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਮੋਲਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ, ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਨਵੀ ਹਿਰਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁਭਾਸ਼ਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਛਪਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੱਧਤੀਆਂ ਅਥਵਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਤੇ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਕਾਈਆਂ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਮਾਸਟਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰਬਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬੰਨੇ ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਜੋ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਦੇ ਪਰਬਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਕਵੀ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ : ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਤ ਤਰਨ

ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੜਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਹੈ । ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਜੱਸ ਜੀਵਨ (ਛੇ ਭਾਗਾਂ)' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਆਪਣੀ ਕਲਮੀ ਘਾਲਣਾ ਦੁਆਰਾ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । 'ਜੱਸ ਜੀਵਨ' ਜਿੱਥੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਯਤਨ ਸੀ, ਉਥੇ ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਸਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਗੁੱਧੀ ਮਧੁਰ ਭਾਵਨਾਯੁਕਤ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਘਾਲਣਾ ਬਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਤ ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ । ਉਹ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਵਿਚ ਤੀਖਣ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਯੁਕਤ ਭਾਵਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਪਰ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਸਮਾਚਾਰ ਤੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਯਥਾਰਥਮੁਖਤਾ ਮਾਸਟਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ । ਤਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਜੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ । 'ਚੋਜੀ ਪ੍ਰੀਤਮ' (ਛੇ ਭਾਗ) 'ਬੇਅੰਤ ਲੀਲਾ' (ਤਿੰਨ ਭਾਗ) ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਖੀਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀ ਲੜੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੜ੍ਹਣਯੋਗ ਤੇ ਮਾਨਣਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਮਾਸਟਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 'ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਡ' ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ 'ਸੀਤਲਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਆਚਰਣ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਗਮਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਬਿਰਹਾ, ਵਿਛੋੜੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਮਾਰਾਜ ਦੇ ਜਬਰ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਸਬਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਭਾਂਤ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । 'ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਨਿਰਾਲਾ', 'ਆਲੌਕਿਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਅਤੇ 'ਰਤਨਮਾਲਾ' ਆਦਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਪ੍ਰਿੰ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਤੱਥਗਤ ਰਚਨਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ 1999 ਈ. ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਹੈ ਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ 'ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ' ਜਿਸ ਦੇ ਦਸ ਭਾਗ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਯਥਾਰਥਮੁਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮਾਨਵੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਮੇਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ, ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਪੂਰਨ-ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਹਨ, ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵੀ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ । ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ

ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜੀ ਇਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਗਰੀ ਹੋਈ ਪਕੇਰੀ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਫਲ ਵਰਗੀ ਰਸਿਕ ਤੇ ਰੌਚਿਕਤਾ ਤੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਕਵੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ', 'ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨ' ਆਦਿ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਬੜਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ । ਕਵੀ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਮਾਹਿਰ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਸਤਾ, ਵੰਨਗੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਗਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਭੂਤੀ ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼' ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਾਧਯ ਅਤੇ ਪੂਜਨਯੋਗ ਅਖੁਟ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਰੰਗ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਤੇ ਮਧੁਰ ਹੈ ਪਰ ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁੰਜ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ, ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾਵਾਂ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਅਗਿਆਤ ਸਨ ਫਿਰ ਵਾਧਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਵਸਤੂ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕਤਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉੱਜਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁੰਜ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਦਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ ਰਚਿਤ 'ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ' ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਹਨ । ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸ ਦੀ 'ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ', ਡਾ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦੀ 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ' ਅਤੇ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅੱਟਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ' ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਦੀ 'ਸਭਹਨ ਕੇ ਸਿਰਮੌਰ' ਅਤੇ 'ਸਾਹਿਬ ਗੁਣੀ ਗਹੇਰਾ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਨ । 1872 ਈ. ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹੀਦੀ

ਸਾਕੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਰਦੇਸ ਗਮਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ 'ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕਾ' ਬੜੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । 'ਸਤਿਜੁਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1990 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਗੌਰਵ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮਹਾਨੂਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਲੇਖ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਰਸੀ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਹੀ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਘਾਲਣਾ ਸਦਕਾ 'ਕੂਕਾ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ (ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ)' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤਕਾਲਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਸੰਬੰਧੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਐਮ. ਐਮ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 'ਬੇਅੰਤ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਪੁਸਤਕ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਪੁਰ ਰਚਿਤ 'ਪੁਰਖ ਗੁਰੂ' ਨਾਮਧਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਦੁੱਤੀ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ-ਮੁਖੀ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ।

ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਦਾ 'ਮਾਲਵੇਂਦਰ' ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਸੀ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਾਵਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਦਰ-ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਗੁਧੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ । ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸਿਮਰਨ (ਰੁਬਾਈਆਂ) ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦਾ ਅਸ਼ਟ ਅਧਿਆਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ 'ਜੈਸਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੁਣੀਦਾ' ਅਤੇ 'ਚਾਲੀਸਾ-ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ', ਮਾਸਟਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰਾਏ (ਅਦੁਤੀ ਰਹਿਬਰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸੂਰਜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਗ-ਮਗਾਉਂਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ, ਮਧੁਰ ਕਾਵਿ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਕ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਰਾਮ ਵਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਚਾਰ ਹੋਰ ਬਾਰਾਂਮਾਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸੁਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨਸਿੱਕ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਉਸੇ ਪਿਰਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਸੂਬਾ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ (1888 ਤੋਂ 1983) ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਸਰਲ ਤੇ ਠੇਠ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 48 ਚਰਨ ਹਨ । ਇਹ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਸਤਿਜੁਗ ਦੇ 1934 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਪਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਡੰਗ ਸਹਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਮੌਲਦੇ ਸਹਾਵਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਦਾਸ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੈ, ਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਕਵੀ ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ :-

ਮਾਹ ਮਾਘ ਦਾ ਦੁੱਖ ਕੀ ਕਰਾਂ ਭੈਣੋ,
ਗਿਆ ਮਾਘ ਦੇ ਵਿਚ ਪਰਦੇਸ ਪੀਆ ।
ਗੱਡੇ ਬੈਠਕੇ ਕੰਬਲੀ ਲੈ ਉਪਰ,
ਜਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਭੇਸ ਪੀਆ ।
ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਨੇ,
ਕੋਈ ਚਲੇ ਨਾ ਸਾਡੜੀ ਪੇਸ਼ ਪੀਆ ।

ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੋਖਲ (1904–1989) ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ 1987 ਦੇ 'ਬਸੰਤ ਅੰਕ' ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਛੰਦਚਾਲ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਦੋਹੜੇ ਅਤੇ ਦਵੱਈਏ ਛੰਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚਰਨਾ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਫ਼ਰਾਕ ਦਾ ਸਰੋਦੀ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ :

ਸੁੱਕੀ ਰੱਤ ਸਰੀਰੋਂ ਸਾਰੀ,
ਲੱਗੀ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰੀ ।
ਦਰਸ਼ਨ ਤੇਰਾ ਅਸਲ ਦਵਾਈ,
ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਾਰੀ ।

ਸ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਬੀਰ ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੋਹਿਰੇ ਦੇ ਛੰਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 24 ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਬੇਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ :

ਫੱਗਣ ਫੁੱਲ ਬਾਗੀਂ ਖਿੜੇ,
ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਨਾ ਚੈਨ ।
ਸਾਨੂੰ ਕਰਨ ਮਖੌਲ ਸਭ,
ਸਾਡੇ ਸਾਕ ਤੇ ਸੈਨ ।
ਨੱਚ ਪਏ ਦਿਲ ਮੋਰ ਬਣ,

ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰੇ ਕਰੋੜ ।

ਚੀਨੀ ਵਾਲਾ ਆ ਜਾਏ

ਜੇਕਰ ਵਾਗਾਂ ਮੋੜ ।

ਸੰਤ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਮਨਚੰਦਾ (1919–1990) ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਸਿਆਮ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਜੀ ਨਿਵਾਸੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ । ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਇਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਨੇਕ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਹੈ । ਕਵੀ ਨੇ ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਮਾਰਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਕਾਵਿ ਰੀਤੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੇ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਰਸਭਰਪੂਰ ਛੰਦ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੈ :

ਫ਼ਾਗਨ ਕੀ ਫਾਗ ਸੰਗ ਫੂਲਨ ਬਗੀਚੀ ਫਲੀ,

ਲਾਗਤ ਨਾ ਭਲੀ ਮੋਹਿ ਪੀਆ ਪਰਦੇਸ ਹੈ ।

ਆਏ ਨਾ ਆਗਮ ਹੈ ਅਵਧ ਸੂਨੀ ਰਾਮ ਬਿਨ,

ਹਰ ਘੜੀ ਜਾਮ ਮੋਰੇ ਰਾਮ ਕੋ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ।

ਇਤਨਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਊਧੋ ਜਾਇ ਕਹੋ ਸ਼ਾਮ ਜੁ ਸੋਂ,

ਕੂਕਿਓਂ ਕਾ ਆਪ ਬਿਨ ਜੋਗੀਓਂ ਸਾ ਵੇਸ ਹੈ ।

ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਆਸ ਸੇ ਨਾ ਕੀਜੀਓ ਨਿਰਾਸ ਮੋਕੋ,

ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥ ਤੋਰੇ ਬਿਨ ਸੂਨੋ ਭਯੋ ਦੇਸ ਹੈ ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ 'ਜੈਸਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਣੀਦਾ' ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਾਇਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੁਸ਼ਪਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਉਪਹਾਰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ ਰੀਤੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਿਰਾ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਛੰਦ ਚਾਲ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਅਸੂ ਮਹੀਨਾ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ,

ਰਚਿਆ ਜਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ।

ਸੰਗਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਆਣ ਕੇ

ਨਦੀ ਨਾਮ ਸੰਜੋਗ

ਨਦੀ ਨਾਮ ਸੰਜੋਗ ਪਿਆਰਾ,

ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਭਾਰਾ,

ਸਤਿਗੁਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਨਾਮ ਆਧਾਰਾ,

ਚਰਨੀਂ ਸੀਸ ਧਰਾਂ ।

ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨੇ 'ਸਤਵਾਰੇ' ਤੇ ਪਹਿਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਮਾ ਵਿਚ 'ਸਵੱਯੇ' ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਪੁਸਤਕ 'ਚਾਲੀਸਾ-ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਨਾਮ ਹਨ- ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ, ਬੀਬੀ ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ ।

ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਕੂਕੇ' ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ' ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਕਰਮ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਨਿਆਇਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕਲਾਮਈ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ, ਚਿੰਤਕ, ਸਫਲ ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਹਨ । ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਸੁਘੱੜਤਾ, ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਵਕ, ਤਰਕਸ਼ੀਲੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । 'ਕੂਕੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਤ ਬਾਰੇ ਸੰਕੀਰਨ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ ।

'ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੰਦੇੜ ਪਿੱਛੋਂ' ਦੀ ਨਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਯੁਗਤੀਪੂਰਵਕ, ਪਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਵੀ ਹਨ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਤੱਤ', ਆਪ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਸਫਲ ਤੇ ਉੱਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗੱਦਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ (1944) : ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਫੁੱਲਵਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਕਿ ਸੁਜਾਨ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਕੱਢ ਹਨ । ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦ ਭਾਂਤ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੇ ਸਿੱਦਕਵਾਨ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ । ਉਹ ਇਕ ਸਫਲ ਨਿਬੰਧਕਾਰ, ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ । ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਠੇਠ ਲੋਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਦੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਰਸਤਾ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁੱਧ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ, ਠੇਠ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

'ਅੰਧੇਰੇ ਦੀਪਕੁ ਬਾਲੀਐ' ਤੇ 'ਅਸਾਂ ਕੀ ਖੱਟਿਆ' ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੁਨੱਖੀ ਗੱਦਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੈ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਾਫ ਝਲਕਦਾ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਰਣਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਦਰਸ਼ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । 'ਗੁਰੂ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਕੌਮ ਦੀ' ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । 'ਰੋਕੋ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਓ' ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਤੇ ਰੌਚਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਮਰਮ ਨੂੰ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

'ਸਭਹਨ ਕੇ ਸਿਰਮੌਰ', 'ਸਾਹਿਬ ਗੁਣੀ ਗਹੇਰਾ', 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ' ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ (ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ' ਉਸ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੁੱਚੜਬੰਧ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਫੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਪਰਮ ਪੱਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਯਥਾਰਥਮੁਖੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ 'ਆਪਣੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ' ਅਤੇ 'ਸੇਵਕ ਸਚੇ ਸਾਹਕੇ' ਹਨ । ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਠੋਸ ਅਤੇ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਸੱਚਮੁਚ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਿੰ. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ : ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਿੰ. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਮੋਲ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੋ 'ਲਾਲ-ਏ-ਰਤਨ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਲਗਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ । ਭਾਸ਼ਣ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਚਿਤ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪਾਵਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਤੇ ਸੂਖਤਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਮਾਨਕ ਰਤਨ ਹੁਣ ਪਾਠਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ, ਅਖੁੱਟ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਭਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਹਨ, ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਸੰਭਾਲ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਾਮੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਿੰ. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਦਸਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

'ਦਰਸਨ ਦੇਹੁ ਦਇਆਪਤਿ ਦਾਤੇ (ਬਾਰਾਂਮਾਹ)' ਅਤੇ 'ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਸਯਾਮ ਕੀ ਮਾਨ ਤਮੈ (ਬਾਰਾਂਮਾਹ)' ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੇਟ ਹੈ । 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਇਕ ਅਪੂਰਵ ਕ੍ਰਿਤੀ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਲੇਖਕਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਪਕੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)', 'ਸੂਬਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ', 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ (ਘਟਨਾਵਾਂ)' ਆਦਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭਲੇਰੀ ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

'ਦਰਸ ਪਿਆਸੀ' ਪ੍ਰਿੰ. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 11 ਆਦਰਸ਼ ਨਾਰੀਆਂ, ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਹਾ, ਤਪੱਸਿਆ ਆਦਰਸ਼ ਭਗਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨ ਕੌਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਜਿੱਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾਰੀਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਰੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਚਮੁਚ ਨਾਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹਿਮ ਸਿਖਰਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ । ਨਿਰਉਚੇਚ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਸਤਿਜੁਗ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਸੰਪਾਦਕ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਸਨਖਤਰਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਆਪ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ - 'ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਪੰਨਾ' ਅਤੇ 'ਧੰਨ ਸੇਵਕ ਸਫਲ ਓਹੁ ਆਇਆ ਜਿਨਿ ਨਾਨਕ ਖਸਮ ਪਛਾਤਾ' ਅਤੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੇਵੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1971 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਸਰਦਾਰ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਤੂਫਾਨ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਮਾ' ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਝੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਥਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਚਾਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਯਥਾਰਥ ਮੁਖੀ ਪਹੁੰਚ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ । ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਸ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸਟ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਅੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਕਾਈ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰੱਲਗਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ ਹੈ) ਬਾਕੀ ਸਭ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ । ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਗੌਰਵ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।

1972 ਦੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨਾ ਸਿਖ ਲਓ' ਤਿੰਨ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰੜਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਲਖਸ਼ਾਂ ਤੇ ਤੱਤਕਾਲਕ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ' ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਉਘਾੜਨ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੰਦਾ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਸਾਨੂੰ ਦੁਖ ਗਊਆਂ ਦਾ ਖਾਏ' ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਜੋ 1999 ਈ. ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੀ 1960 ਈ. ਦੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਆਰੰਭ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ । 1961 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੰਮੇਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ, ਸ਼ਾਦੀ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੋਲੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਲਹਿਰ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਤੇ ਉਸ ਹੋਲੇ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਉੱਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਸਮੇਂ ਉਚੇਚੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਮ–ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਵ–ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ (ਚਾਚਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹੀਆ), ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਦਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਤ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਸਨਖਤਰਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨ, ਸੁਖਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ : ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ 1920 ਵਿਚ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਸਪਤਾਹਿਕ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ

ਲਗਾਈ ਗਈ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਕੂਕਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਪੱਤਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ । ਸਰਬ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਮ, ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ, ਸਰਦਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਸਨਖਤਰਾ, ਸ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਮਾਸਟਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਵਰਗੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਸੰਤ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਜੁਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸਪਤਾਹਿਕ ਪੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸਦਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੌਰਵ ਬੜਾ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਸੁਨਿਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਯੋਗ ਹੈ । 'ਸਤਿਜੁਗ' ਸਪਤਾਹਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਵੱਲ ਸਦਾ ਨਿੱਜੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੈਨਿਕ 'ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ' ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੱਤਰ ਵਜੋਂ ਛੱਪਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਵਰਿਆਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਵਰਿਆਮ' ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਵਰਨ ਜਯੰਤੀ ਮਨਾਈ ਹੈ, ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । 'ਵਰਿਆਮ' ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਗਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਹੈ । ਵਰਿਆਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਦੁੱਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਤੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਸਰਦਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਛੱਪਦਾ ਰਿਹਾ 'ਨਿਰੀਖਕ' ਨੇ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉੱਚਿਤ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ।

ਸਾਰੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੇਕ ਕਵੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ, ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ, ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਸਦਕਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਈ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪੁਨਰ ਝਾਤ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੈ ਵਸਤੂ, ਰੂਪ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਮਿਆਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ । ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਰਥਕ, ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਵਰਤਨ ਵਿਚ ਉਚੇਚੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਗਾਈ ਸੀ । ਇਹੋ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ । ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਸਵੈ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੇ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਹੈ :

ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨੇ, ਇਹੋ ਰੀਤ ਸੰਭਾਲ ।

ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ।
'ਵਰਿਆਮ', ਨਿਰੀਖਕ ਸ਼ੋਭਦੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ।
ਉੱਚੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ, ਪਾਉਣ ਸਦਾ ਸਨਮਾਨ ।
ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਧਿਆਨ ।
ਉੱਜਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੇ, ਵੰਡਣ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ।
ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸੋਧ ਕੇ, ਨਵੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਨਾਲ ।
ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੱਪ ਰਹੇ, ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ।
ਜੱਸ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ, ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਰਸਾਲ ।
ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਕਈ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਚੋਜ ਸੰਭਾਲ ।
ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ, ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਾਚ ।
ਪ੍ਰਗਟ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ।
ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਦਾ ਨਿਵਾਜਦੇ, ਉੱਚ.ਸਾਹਿਤ ਸਨਮਾਨ ।
ਕਵੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਪਾਉਂਦੇ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਤੋਂ ਆਦਰ ਮਾਣ । (ਜੈਸਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੁਣੀਂਦਾ ਵਿਚੋਂ)